

جستارهایی در مدرسۀ کلامی کوفه

جمعی از نویسندگان

زیر نظر: محمد تقی سجانی

به کوشش: اکبر اقوام کرباسی

فهرست اجمالی

- سخن پژوهشکده ۷
سخن آغازین ۱۱

فصل اول: معرفی مدرسه کوفه

- مدرسه کلامی کوفه ۱۷
اکبر اقوام کرباسی
امتداد جریان فکری هشام بن حکم تا شکل‌گیری مدرسه کلامی بغداد ۴۷
محمد جعفر رضایی
شاخصه‌های کلام‌ورزی جریان محدث - متکلمان در مدرسه کلامی کوفه ۶۹
حسین منصوری راد
زمینه‌های افول مدرسه کلامی امامیه در کوفه در نیمه نخست سده سوم ۹۱
حسین نعیم آبادی

فصل دوم: موضوعات کلامی مطرح در مدرسه کوفه

- بازخوانی نظریه معرفت اضطراری در مدرسه کلامی کوفه ۱۲۳
علی امیرخانی
انگاره «معرفت اضطراری» در باور اندیشمندان نخستین امامیه ۱۴۵
محمد حسین منتظری
تطور ماهیت عقل در امامیه نخستین؛ از مدرسه کوفه تا مدرسه بغداد ۱۶۷
محمد جعفر رضایی
نسبت حجیت عقل و حجیت امام در اندیشه اصحاب امامیه در دوران حضور ۱۸۵
محمد جعفر رضایی

- ۲۱۳ رابطه ذات و صفات الاهی از منظر اصحاب امامیه
عبدالهادی اعتصامی
- ۲۳۷ حقیقت ترکیبی انسان از روح و جسم؛ نظریه پردازی هشام بن حکم درباره حقیقت انسان
محمدتقی سبحانی و حسین نعیم آبادی
- ۲۶۳ فاعلیت انسان در مدرسه کلامی کوفه
سیدحسن طالقانی
- ۲۸۷ مبانی فراموش شده امامیه نخستین درباره اراده الاهی
محمد تقی سبحانی و حسین نعیم آبادی
- ۳۰۹ نظریه استطاعت در مدرسه کلامی کوفه
اکبر اقوام کرباسی
- ۳۲۹ انگاره امامت از دیدگاه اندیشمندان امامیه در مدرسه کوفه
محمد حسین منتظری
- ۳۵۷ عوالم پیشین در مدرسه کلامی کوفه و قم
روح الله رجبی پور
- ۳۷۱ جریان شناسی راویان روایات خلقت نوری اهل بیت علیهم السلام در دو مدرسه کوفه و قم
امداد توران

ekalam.ir

فصل سوم: جریان‌ها و روش‌های کلامی متکلمان کوفه

- ۴۰۹ اندیشه‌های کلامی خاندان آعین
روح الله رجبی پور
- ۴۴۱ مرجئه شیعه
اکبر اقوام کرباسی
- ۴۷۹ مؤمن الطاق و نقش روش کلامی او در نکوهش وی
اکبر اقوام کرباسی
- ۵۱۵ تبیین معنایی علمای ابرار با تأکید بر جریانات فکری اصحاب ائمه علیهم السلام
محمد جعفر رضایی
- ۵۳۵ خاستگاه اندیشه رفض و نسبت آن با واژه رافضیه
عبدالمجید اعتصامی
- ۵۶۱ فهرست تفصیلی

سخن پژوهشکده

عصر حاضر را دوره‌ی بازیابی هویت‌های دینی و خیزش‌های مذهبی و معنوی دانسته‌اند. در این میان، شیعه در سنجش با دیگران، نمودی نمایان‌تر داشته و در عرصه‌های گوناگون فرهنگی و سیاسی بر محیط پیرامون خود تأثیری شگرف بر جای گذاشته است. البته، این نفوذ و تأثیر از چشم دیگران پنهان نمانده و رقیبان را به رویارویی و ناآشنایان را به کندوکاو واداشته است. نماد و نشانه‌ی این تکاپوها را در عرصه‌های علمی و رسانه‌ای به خوبی می‌توان باز شناخت.

گسترش مراکز شیعه‌شناسی در شرق و غرب، انجام پژوهش‌های بزرگ و کوچک، کنفرانس‌ها و نشست‌های تخصصی در گوشه گوشه جهان در زمینه تاریخ و اندیشه شیعه و نیز هدایت پایان‌نامه‌های دانشگاهی و فرصت‌های مطالعاتی بسیار به سمت موضوعات مرتبط با تشیع و سرانجام چاپ صدها کتاب و مقاله تخصصی در این باره، تنها بخشی از تلاش‌های به ظاهر فرهنگی‌ای هستند که در سه دهه اخیر به انجام رسیده‌اند. این همه در کنار حجم سنگین فضای تبلیغاتی و رسانه‌ای که بیشتر به دنبال تخریب چهره تشیع و شیعیان است، از پهنه میدان درگیری حوزه‌های علمی شیعه در این کارزار نابرابر پرده بر می‌دارد.

نگاهی گذرا نشان می‌دهد که هویت معرفتی شیعه بیشترین حجم را در این پروژه علمی و تبلیغی به خود اختصاص داده و غالباً تلاش بر این است تا با ارائه انگاره‌ای ناراست و سرگذشتی نامیمون از شیعه، تصویر تابناک مکتب تشیع را در تاریکی فرو برند. شیعه امامیه با بهره‌مندی از مکتب گرانسنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) و با تکیه بر معارف اصیل قرآن کریم، پیشینه‌ای پرمایه و افتخارآمیز در پاسداری از دستاوردهای والای رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بر جای گذاشته و پیشاهنگی خود را در پاسداری و گسترش اسلام اصیل را نشان داده است؛ اما سوگمندانه باید گفت که دشمنان از دیرباز

کینه‌توزی و کوتاه‌اندیشی را آیین خود ساخته، دشنه دشنام بر چهره پاک‌ترین پیروان وحی کشیده و پرده‌پندارهای خویش را بر حقایق آشکار تاریخی فرو انداخته‌اند. آنان که با استفاده از سایه سنگین سیاست و قدرت، امان از صدای مخالف می‌بردند و با بهره‌مندی از ثروت و امنیت، فارغ‌دلانه به نشر آرا و انتظار خویش می‌پرداختند، سرانجام به پردازش صورت جدیدی از تاریخ اسلام و مسلمین دست یازیدند که هنوز هم جامعه و فرهنگ اسلامی را به سختی می‌آزارد و امروزه آثار شوم آن در قالب افراطی‌گری، انسانیت را در کمین تهدید و مسلخ تکفیر گرفته است. آری، این نگره نامبارک چنان در فرهنگ مسلمانان مؤثر افتاد که منابع و مصادر نخستین تاریخی و فرقه‌نگاری را سراسر زیر نفوذ خود گرفت و امروزه بیگانگان عیب‌جو و کنج‌کاو و آشنایان بیمار دل، در این آثار، اسنادی از تاریخ اسلام و تشیع می‌یابند که پاک کردن آن به سادگی میسر نیست.

از سوی دیگر، در دهه‌های اخیر فرصتی برای شیعیان فراهم آمده تا با شناسایی و شناساندن خویش، مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) را از مظلومیت و مهجوریت در آورده، زمینه آشنایی و راهیابی بسیاری را به آموزه‌های ناب قرآنی فراهم سازند، هرچند عقب‌ماندگی تاریخی جامعه شیعه به اسباب برونی و درونی، کار ما را در تدارک این صحنه و بازنمایی نوآمد و بی‌پیرایه از فرهنگ و هویت خویش دشوار ساخته است. روشن است که در این راستا باید مسئله‌ها و موضوع‌های فراوانی را به بحث گذاشت و بحث‌های بایسته بسیاری را به دست تحقیق سپرد. این حرکت به دلیل گستردگی موضوعات و کمبود امکانات، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و جامع است و تنها با همت و هماهنگی مؤسسات و محققان برجسته امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت (علیهم‌السلام) دقیقاً بر اساس همین نگرش و تحلیل شکل گرفت تا قفل غفلت و غبار تغافل را از اندیشه تشیع بزدايد و آموزه‌های گران‌سنگ قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) را به دور از پرده‌پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان، معرفی کند. در همین راستا، «گروه تاریخ کلام» برنامه خود را بر ریشه‌یابی هویت فکری و تاریخی اندیشه کلامی شیعه متمرکز کرد و با پی‌ریزی طرح کلان «تاریخ کلام امامیه» بار سنگین پژوهش در این فضای کمتر شناخته شده را بر دوش گرفت. این طرح که در گام نخست، بازشناسی و تحلیل دقیق مدرسه‌های کلامی امامیه را در دستور دارد تا کنون با کاوش در زوایای تاریک و مبهم تفکر امامیه در دوره‌های نخستین و میانه، دستاوردهای فراوانی را در قالب مقاله و کتاب، آماده عرضه دارد. جستارهایی که اینک در چهار مجلد پیاپی ارائه می‌شوند، حاصل پژوهش در مدرسه‌های مدینه، کوفه، قم و بغداد هستند که در مجموع، تصویری تازه از تاریخ کلام امامیه در دوران پیدایی و پایه‌ریزی آن بدست

می‌دهند. این چند جلد با جستاری مستقل تکمیل می‌شود که به اختصار به معرفی همه مدرسه‌های کلامی امامیه می‌پردازد. البته، این پژوهش‌های آغازین، هم‌اکنون با مطالعات عمیق و جامع‌تر در پژوهشکده در حال پی‌گیری است و به تدریج فرآورده‌های آن نیز تقدیم جامعه علمی خواهد شد. فروتنانه بضاعت خویش را به عرصه نقد و نظر متخصصان می‌سپاریم و پیشنهادها و پشتیبانی‌های آنان را امید می‌بندیم.

سپاسگزاریم از کسانی که در این مسیر ما را با لطف خود نواخته و منت‌دار خویش ساخته‌اند. پیش از همه باید از آیه‌الله ری‌شهری «رئیس مؤسسه دارالحدیث و پژوهشگاه قرآن و حدیث» که بردبارانه و گشاده‌دست همه امکانات لازم برای شکل‌گیری این برنامه پژوهشی را فراهم آوردند، تشکر کنیم و نیز قائم مقام پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان را سپاس می‌گوییم که مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان همواره توشه راه پرفراز و نشیبمان بوده است و سرانجام، تلاش مدیران و محققان گرانمایه‌ای را قدر می‌نهیم که همت و مهارت آنان، دست‌مایه اصلی این پژوهشکده برای دستیابی به اهداف خطیر و افق‌های بلند آینده است و در این میان، به ویژه از حجت‌الاسلام والمسلمین اکبر اقوام کرباسی، معاونت پژوهشکده یاد می‌کنیم که خستگی‌ناپذیر در سامان بخشیدن به همه فعالیت‌ها یار و مددکاری وفادار و مشفق است؛ اثر حاضر نمونه‌ای از تلاش نامبرده است که در بازخوانی مدرسه کلامی کوفه تنظیم و سامان گرفته است.

این همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سر سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر (عج) را بزرگ‌ترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت (ع)

سخن آغازین

امروزه بسیاری از تحلیل‌گران تاریخ اندیشه، در به سامان رساندن مطالعات و پژوهش‌های خویش رفتاری مشابه با یک‌دیگر دارند و آن‌ها همانا کاربست نوعی طبقه‌بندی در تبیین و تحلیل اندیشه‌هاست. برآستی دوره‌بندی در مطالعات تاریخی، ضرورتی انکارناپذیر است که گریزی از آن در تحلیل اطلاعات تاریخی نیست.

در این میان، طبقه‌بندی تاریخ کلام امامیه در قالب مدارس مختلف کلامی، از بهترین الگوهای است که ظرفیت پژوهش پیرامون تبارشناسی اندیشه امامیه را بیش از نمونه‌های دیگر فراهم می‌آورد. این که تغییر و تطور دانش کلام میان امامیان -چه در ناحیه روش و چه در حوزه مضامین کلامی- چه داستانی را در طول تاریخ برای خویش رقم زده است، خود زمینه‌ساز پی‌ریزی کلان‌پروژه «تاریخ کلام امامیه» در پژوهشکده کلام اهل بیت علیه السلام بوده تا با یک نگاه تحلیلی بار سنگین پژوهش در این فضای کمتر شناخته‌شده را بر دوش گرفته باشد. در این میان اما، سهم مدرسه کلامی کوفه از جهاتی بیش از دیگر مدارس کلامی است.

کوفه، شهری است که در سال ۱۷ هجری (۶۳۸ م) به دستور خلیفه دوم و به دست سعد بن ابی وقاص برای سامان‌دهی محیطی و جغرافیایی سپاه فاتح اسلام در نبرد قادسیه پی‌ریزی شد. آب و هوای نیکو و دسترسی آسان به فرات، هم‌جواری و نزدیکی به ایران و اوضاع مطلوب اقتصادی برخاسته از کسب غنائم و خراج سرزمین‌های فتح شده، سیل مهاجرت اقوام و گروه‌های مختلف از سراسر مملکت اسلامی را برای این شهر نو بنیاد ارمغان آورد و دیری نپایید که اصالت نظامی‌اش کم‌رنگ و در عمل کانونی برای مهاجران سرزمین‌های مختلف شد. در کنار این

شرایط، اقامت صحابه پیامبر اسلام ﷺ و شیعیان خاص امیرالمؤمنین ﷺ و حضور پررنگ قبایل و شخصیت‌های مسلمان از شهرهای یمن، حجاز و دیگر بلاد اسلامی، به همراه مرکزیت حکومت این شهر در دوران امام علی ﷺ، سبب شد تا کوفه بارزترین مرکز تحولات فرهنگی و سیاسی عراق و حتی جهان اسلام در این بازه زمانی باشد. استمرار این امتیاز در زمان صادقین ﷺ تا آنجا ادامه یافت که کوفه چونان پایتخت فکری - فرهنگی جهان اسلام جلوه نمود. به واقع، وجود محدثان فراوان، متکلمان، شاعران، ادیبان، مورخان و خاندان‌های دانشور شیعی و سنی در کوفه، فضایی را رقم زد تا این مرکز تأثیر بسزایی در رشد جریان فرهنگی اسلام داشته باشد.

تلاش علمی دانشوران و عالمان کوفی در رشته‌های علمی گونه‌گون، دستاوردهایی برای مسلمانان در حوزه‌های مختلف علمی و به‌ویژه کلام به ارمغان آورد؛ میراثی که بر پایه آن امروزه مدرسه کلامی کوفه را از دیگر مدارس باز می‌شناسیم.

بازه زمانی این مدرسه را می‌توان در حدود سال‌های ۸۰ تا ۱۸۰ق دانست؛ سال‌هایی که هم‌زمان با دوره امام سجاد ﷺ شاهد آغازین تلاش‌های اصحاب برای تبیین و دفاع از معارف هستیم و در ادامه با رشد و فربه شدن این تلاش‌ها در عصر صادقین ﷺ، ادامه آن را تا عصر هارون شاهدیم. اهمیت تاریخی این مدرسه بیشتر بسته این نکته است که در این دوره، به نیکویی مباحث صریح و آشکار نظری و اعتقادی در سطح جامعه علمی قابل مشاهده است. حال آن‌که پیش از این عصر، قشر فرهیخته جامعه بیشتر تأملات کلامی خود را گرداگرد مسئله‌های سیاسی و اجتماعی مصروف می‌کردند.

در همین دوره و در همین مدرسه است که می‌بینیم امامیه، چونان فرقه‌ای کلامی، خود را معرفی کرده و مهم‌ترین و بیشترین میراث اعتقادی برخاسته از کلمات اهل بیت ﷺ و بزرگان اصحاب را تولید و عرضه می‌کند و از این سامانه، میراث کلام شفاهی را به کلام مکتوب بدل می‌کند. بارزترین ویژگی این مدرسه را در نوع نظریه‌پردازی‌ها و تبیین‌گری‌هایی باید دانست که برخلاف دیگر جریان‌های کلامی هم‌دوران، بر پایه متون وحیانی سامان می‌گرفت. نظریه‌پردازی‌های متن‌مدار متکلمان این مدرسه، همچون هشام بن حکم و هشام بن سالم و مومن الطاق، در موضوعات مختلف، براستی از نقاط شفاف‌انگیز و قابل توجه متکلمان این مدرسه کلامی است.

در کنار این ویژگی روش‌شناسانه در مدرسه کوفه، نقطه هدف مباحث کلامی در مدرسه کوفه نیز قابل توجه است. در این مدرسه - برخلاف مدرسه مدینه - عمدتاً نتایج نظری و فکری مباحث

مورد توجه و نظر است تا اهداف عملی و سیاسی. همچنین نحوه ظهور و بروز این مباحث، نمونه دیگری از این ویژگی هاست که تا قبل از مدرسه کوفه مباحث اعتقادی بیشتر در قالب خطبه‌ها و نامه‌ها نمایان می‌شد و در دوره مدرسه کوفه، بیشتر در حلقه‌های مناظره‌های شفاهی، رساله‌های کوتاه و تکیه‌نگاری‌های اعتقادی رخ می‌نمود. در هر حال، بروز نمونه‌هایی از این دست سبب شده تا محققان، مدرسه کلامی کوفه را نقطه عطفی در تاریخ کلام امامیه قلمداد کنند که به لحاظ محتوا و روش، خصائص و ویژگی‌هایی خاص، به یادگار گذاشته است.

باری! کتاب جستارهایی در مدرسه کلامی کوفه بخشی از کلان‌پروژه «مدارس کلامی امامیه» است که در قالب مجموعه‌ای از مقالات می‌کوشد تا زوایایی از این مدرسه را کاویده و در اختیار پژوهشگران این عرصه قرار دهد. این مجموعه که به همت و یاری پژوهشگران پژوهشکده کلام اهل بیت (ع) سامان یافته، افزون بر زمینه‌ها و بسترهای مدرسه کوفه، جریان‌های کلامی این مدرسه، برخی موضوعات کلامی و چالش‌های این مدرسه را مورد پژوهش قرار داده است. امید است اثر حاضر درآمدي شایسته در زمینه مطالعات تاریخ کلام امامیه به‌ویژه در حوزه مدرسه کلامی امامیه در کوفه باشد.

در پایان، افزون بر قدردانی از پژوهشگرانی که سهمی در تهیه این مجموعه داشته‌اند و در مراحل گوناگون تنظیم این مجموعه با شکیبایی و دقت همکاری کردند، سپاس‌گوی مسئولان محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث به‌ویژه حضرت آیت الله ری‌شهری و قائم‌مقام محترم ایشان جناب آقای دکتر رضا برنجکار - که از ابتدای راه‌اندازی این پژوهشکده، صبورانه همه‌گونه امکانات پژوهشی را فراهم آورده و زحمات آن را متحمل شده‌اند - هستم و سرانجام از زبان یکایک محققان و پژوهشگران این اثر از مساعدت‌ها و زحمات رئیس محترم پژوهشکده کلام اهل بیت (ع)، حجة الاسلام والمسلمین محمدتقی سبحانی تقدیر و تشکر می‌کنم که علاوه بر راهنمایی و راهبری پژوهشگران این پژوهشکده در نگارش و تهیه این مقالات، نظارت و ارزیابی آن را نیز به عهده داشتند.

اکبر اقوام کرباسی

معاون پژوهشکده کلام اهل بیت (ع)

فهرست تفصیلی

سخن پژوهشکده.....	۷
سخن آغازین.....	۱۱

فصل اول: معرفی مدرسه کوفه

ekalam.ir

مدرسه کلامی کوفه.....	۱۷
اکبر اقوام کرباسی	

درآمد.....	۱۷
پیشینه مدرسه کلامی کوفه	۲۰
کلام در مدرسه کوفه	۲۱
جریان های معرفتی و کلامی امامیه در مدرسه کوفه	۲۳
۱. جریان متکلمان نظریه پرداز (متکلمان محدث)	۲۵
۱.۱. خط فکری زراره و آل اعین	۲۷
۲.۱. خط کلامی هشام بن سالم	۲۹
۳.۱. خط کلامی مؤمن الطاق	۳۰
۴.۱. خط فکری هشام بن حکم	۳۱
افول جریان کلامی نظریه پرداز در کوفه	۳۳
۲. جریان متکلمان متن محور (محدثان متکلم)	۳۴

۳۸.....	۱.۲. گرایش غالیان و متهمان به غلو
۴۰.....	۲.۲. گرایش تقصیر و متهمان به آن
۴۱.....	۳. متکلمان منفرد و میانه
۴۲.....	۴. گرایش محدثان صرف
۴۳.....	جمع‌بندی
۴۴.....	کتاب‌نامه

امتداد جریان فکری هشام بن حکم تا شکل‌گیری مدرسه کلامی بغداد..... ۴۷

محمد جعفر رضایی

۴۷.....	درآمد
۴۸.....	هشام بن حکم و ویژگی‌های فکری وی
۵۲.....	شاگردان و جریان کلامی هشام بن حکم
۶۲.....	متکلمان امامیه در سده سوم و چهارم و اندیشه‌های هشام بن حکم
۶۵.....	جمع‌بندی
۶۶.....	کتاب‌نامه

شاخصه‌های کلام‌ورزی جریان محدث - متکلمان در مدرسه کلامی کوفه..... ۶۹

حسین منصوری راد

۶۹.....	مقدمه
۷۱.....	آمادگی و شرکت در مناظره
۷۴.....	پرسش‌های اعتقادی از امام علی (ع)
۷۹.....	نقل روایات اعتقادی ژرف و چالش‌برانگیز
۸۵.....	نگاشته‌های اعتقادی
۸۷.....	جمع‌بندی
۸۸.....	کتاب‌نامه

زمینه‌های افول مدرسه کلامی امامیه در کوفه در نیمه نخست سده سوم..... ۹۱

حسین نعیم آبادی

مقدمه	۹۱
۱. متکلمان در انزوای جمعیتی	۹۳
۲. پیدایش دانش نو بنیاد کلام در بستر جامعه امامیه در حال رشد	۹۶
۳. خطاهای فکری در تبیین	۱۰۱
۴. دشواری‌ها و پیچیدگی‌های نظریه پردازی	۱۰۲
۵. کاسته شدن از نیروی متکلمان سبب درگیری‌های داخلی	۱۱۱
نتایج و جمع‌بندی	۱۱۵
کتاب‌نامه	۱۱۶

فصل دوم: موضوعات کلامی مطرح در مدرسه کوفه

بازخوانی نظریه معرفت اضطرابی در مدرسه کلامی کوفه	۱۲۳
علی امیرخانی	
مقدمه	۱۲۳
۱. گزارش‌های تاریخی	۱۲۵
۲. راستی آزمایی گزارش‌های تاریخی با شواهد روایی	۱۲۶
۱. ۲. جمهور امامیه	۱۲۷
۲. ۲. تمامی معارف (معارف اضطرابی به معنای عام)	۱۲۸
۱. ۲. ۲. معارف اعم از دینی و غیردینی	۱۲۹
۲. ۲. ۲. معارف اعم از نظری و غیرنظری	۱۳۰
۳. ۲. معرفت اضطرابی خاص (معرفت فطری)	۱۳۱
۴. ۲. عدم تکلیف به معرفت و تکلیف نخستین	۱۳۳
۳. چستی معرفت اضطرابی	۱۳۶
۱. ۳. رابطه سببی غیر حتمی	۱۳۸
۲. ۳. رابطه غیر سببی (تهیتی)	۱۴۰
۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۱۴۱
کتاب‌نامه	۱۴۲

انگاره «معرفت اضطراری» در باور اندیشمندان نخستین امامیه..... ۱۴۵

محمد حسین منتظری

- مقدمه ۱۴۵
۱. دیدگاه جمهور اندیشمندان مدرسه کوفه ۱۴۶
- ۱.۱. چستی معرفت ۱۴۷
- ۲.۱. راه دستیابی به معرفت ۱۴۹
- ۳.۱. اعطای معرفت در عوالم پیشین ۱۵۱
- ۴.۱. حدود و مفاد معرفت اضطراری ۱۵۲
- ۵.۱. چگونگی بهره‌مندی از معرفت ۱۵۳
- ۶.۱. تفاوت معرفت و اثبات ۱۵۴
۲. دیدگاه‌های غیر مشهور مدرسه کوفه ۱۵۷
- ۱.۲. نظریه مؤمن الطاق و ابومالک حضرمی ۱۵۷
- ۲.۲. نظریه هشام بن حکم ۱۵۹
- جمع‌بندی و ارزیابی ۱۶۲
- کتاب‌نامه ۱۶۳

تطور ماهیت عقل در امامیه نخستین؛ از مدرسه کوفه تا مدرسه بغداد..... ۱۶۷

محمد جعفر رضایی

- مقدمه ۱۶۷
۱. ماهیت عقل در اندیشه محدثان مدرسه کوفه ۱۷۰
۲. ماهیت عقل در اندیشه متکلمان امامیه در مدرسه کوفه ۱۷۴
۳. ماهیت عقل در مدرسه قم (امتداد جریان حدیث‌گرای کوفه) ۱۷۶
۴. ماهیت عقل در مدرسه بغداد ۱۷۸
- جمع‌بندی ۱۸۲
- کتاب‌نامه ۱۸۳

نسبت حجیت عقل و حجیت امام در اندیشه اصحاب امامیه در دوران حضور..... ۱۸۵

محمد جعفر رضایی

۱۸۵.....	مقدمه
۱۸۸.....	رابطه عقل و امام در مدرسه کوفه
۱۸۸.....	دیدگاه متکلمان
۱۹۸.....	دیدگاه محدثان
۲۰۸.....	جمع بندی
۲۰۹.....	کتاب نامه

رابطه ذات و صفات الهی از منظر اصحاب امامیه..... ۲۱۳

عبدالهادی اعتصامی

۲۱۳.....	مقدمه
۲۱۴.....	دیدگاه زراره درباره رابطه ذات و صفت از منظر اصحاب ملل و نحل
۲۱۵.....	دیدگاه زراره درباره رابطه ذات و صفات از منظر روایات
۲۲۳.....	دیدگاه مؤمن طاق درباره رابطه ذات و صفات
۲۲۷.....	دیدگاه هشام بن حکم درباره رابطه ذات و صفات از منظر اصحاب ملل و نحل
۲۳۰.....	رابطه ذات با صفات از دیدگاه هشام از منظر روایات
۲۳۴.....	نتیجه گیری
۲۳۴.....	کتاب نامه

حقیقت ترکیبی انسان از روح و جسم؛ نظریه پردازی هشام بن حکم درباره حقیقت انسان..... ۲۳۷

محمدتقی سبحانی و حسین نعیم آبادی

۲۳۷.....	مقدمه
۲۴۰.....	بخش نخست: دیدگاه های موجود در عصر هشام بن حکم
۲۴۰.....	۱. نظریه فیزیکالیسم
۲۴۱.....	۲. نظریه روح انگارانه
۲۴۱.....	نفس مستقل
۲۴۳.....	روح منطبقه نظام
۲۴۴.....	۳. نظریه جزء لایتجزی
۲۴۵.....	بخش دوم: امامیه و نظریه دوآلیستی واقعی

۲۵۱	نظریه هشام بن حکم
۲۵۷	جمع بندی
۲۵۹	کتاب نامه

۲۶۳.....فاعلیت انسان در مدرسه کلامی کوفه

سید حسن طالقانی

۲۶۳	مقدمه
۲۶۴	جبرگرایی
۲۶۵	تفویض
۲۶۶	دیدگاه امامیه در تقابل با دیگر نظریه ها
۲۷۰	نظریه امر بین الامرین تقریری متفاوت از مسئله فاعلیت
۲۷۰	فاعلیت حقیقی و استطاعت بر فعل
۲۷۶	حاکمیت مشیت و اراده الهی
۲۸۱	تبیین امر بین الامرین
۲۸۴	کتاب نامه

۲۸۷.....مبانی فراموش شده امامیه نخستین درباره اراده الهی

محمد تقی سبحانی و حسین نعیم آبادی

۲۸۷	مقدمه
۲۸۸	تمایزات مهم امامیه در فعل و اراده
۲۸۹	نسبت اراده با ذات
۲۹۱	تغایر اراده تشریعی و اراده تکوینی
۲۹۳	مراحل اراده
۲۹۷	لوازم نظریه اراده در دیگر معارف
۳۰۲	جمع بندی و نتیجه گیری
۳۰۴	کتاب نامه

۳۰۹.....نظریه استطاعت در مدرسه کلامی کوفه

اکبر اقوام کرباسی

۳۰۹	مقدمه
۳۱۳	نظریه هشام بن حکم
۳۱۶	نظریه زرارة بن أعین و خاندان او
۳۱۹	نظریه مؤمن الطاق
۳۲۲	نظریه هشام بن سالم
۳۲۳	نظریه هشام بن حرول
۳۲۴	نظریه اصحاب ابومالک حضرمی
۳۲۵	جمع بندی
۳۲۶	کتاب نامه

انگاره امامت از دیدگاه اندیشمندان امامیه در مدرسه کوفه

محمد حسین منتظری

۳۲۹	مقدمه
۳۳۰	امامت در باور اندیشمندان کوفه
۳۳۲	۱. تعریف مقام امامت
۳۳۲	الف) مقام مفترض الطاعه (وجوب اطاعت)
۳۳۴	ب) تفویض دین
۳۳۸	ج) برتری امامت از نبوت و دیگر مقامها
۳۴۰	د) نصب و جعل الهی
۳۴۲	ه) ضرورت وجود امام و حجت الهی
۳۴۳	۲. علم امام
۳۴۹	۳. معرفت ضروری به امام
۳۵۰	۴. عصمت امام
۳۵۲	۵. گستره ولایت
۳۵۴	نتیجه گیری
۳۵۴	کتاب نامه

عوامل پیشین در مدرسه کلامی کوفه و قم

روح الله رجبی پور

۳۵۷	 مقدمه
۳۵۸	 سیر تاریخی نقل روایات عوالم پیشین
۳۵۹	 روایات عوالم پیشین در کوفه
۳۶۴	 روایات عوالم پیشین در قم
۳۶۸	 نتیجه
۳۶۹	 کتاب نامه

جریان شناسی راویان روایات خلقت نوری اهل بیت علیهم السلام در دو مدرسه کوفه و قم ۳۷۱

امداد توران

۳۷۱	 مقدمه
۳۷۳	 گونه‌های روایات خلقت نوری اهل بیت علیهم السلام
۳۷۴	 متهمان به غلو و متهم کنندگان به غلو
۳۷۷	 مدرسه کوفه
۳۷۸	 نقش راویان متهم به غلو در نقل روایات خلقت نوری
۳۷۸	 فراوانی نقل
۳۷۸	 جابر بن یزید
۳۷۹	 مفضل بن عمر
۳۸۰	 عمرو بن شمر
۳۸۱	 محمد بن سنان
۳۸۲	 علی بن حماد
۳۸۳	 محمد بن عیسی بن عبید
۳۸۴	 جعفر بن محمد بن مالک کوفی
۳۸۴	 ابراهیم بن اسحاق الاحمری (النهاوندی)
۳۸۵	 حضور زنجیره وار متهمان به غلو در اسناد روایات خلقت نوری اهل بیت علیهم السلام
۳۸۸	 نقل توسط راویان مجهول
۳۸۹	 نقش محدثان برجسته در نقل احادیث خلقت نوری اهل بیت علیهم السلام
۳۹۲	 موضع هشام بن حکم و دیگر متکلمان معروف کوفی
۳۹۴	 مدرسه قم
۳۹۴	 خطوط حدیثی-کلامی مدرسه قم

۳۹۶	نقش راویان متهم به غلو.....
۳۹۶	محمد بن علی صیرفی ابوسمینه.....
۳۹۶	حسین بن عبید الله بن سهل قمی الصغیر.....
۳۹۷	سهل بن زیاد.....
۳۹۷	خط احمد بن محمد بن عیسی.....
۳۹۷	احمد بن محمد بن عیسی.....
۳۹۸	سعد بن عبد الله اشعری.....
۳۹۹	محمد بن یحیی ابوجعفر العطار.....
۳۹۹	عبدالله بن جعفر الحمیری.....
۳۹۹	محمد بن الحسن بن فروخ.....
۴۰۰	محمد بن احمد بن یحیی الاشعری صاحب نوادر.....
۴۰۰	محمد بن الحسن بن الولید.....
۴۰۰	علی بن الحسین بن بابویه.....
۴۰۱	شیخ صدوق.....
۴۰۱	خط ابراهیم بن هاشم.....
۴۰۳	خط احمد بن محمد بن خالد البرقی.....
۴۰۳	نتیجه.....
۴۰۴	کتاب نامه.....

فصل سوم: جریان‌ها و روش‌های کلامی متکلمان کوفه

۴۰۹	اندیشه‌های کلامی خاندان اُغین.....
	روح الله رجبی‌پور
۴۰۹	مقدمه.....
۴۱۶	اندیشه‌های کلامی خاندان اعین.....
۴۱۶	اسماء و صفات الهی.....
۴۲۲	مسئله ایمان و کفر.....
۴۳۰	استطاعت.....

کتاب نامه ۴۳۷

مرجئه شیعه ۴۴۱

اکبر اقوام کرباسی

مقدمه ۴۴۱

۱. ارجاء؛ پیدایی و رویکردهای گونه‌گون آن میان اهل سنت ۴۴۳

۲. ارجاء و مفهوم آن در منابع شیعه ۴۴۹

۳. جریان ارجاء شیعی ۴۵۳

مرجنه شیعه و بتریه ۴۵۵

مشاهیر برجسته مرجئه شیعه ۴۵۹

کثیرالنواء ۴۵۹

حسن بن صالح بن حی ۴۶۰

سالم بن ابی حفصه ۴۶۳

حکم بن عتیه ۴۶۵

سلمه بن کهیل ۴۶۷

ابی المقدام ثابت الحداد ۴۶۸

نتیجه ۴۷۱

کتاب نامه ۴۷۲

مؤمن الطاق و نقش روش کلامی او در نکوهش وی ۴۷۹

اکبر اقوام کرباسی ۴۷۹

معرفی ۴۷۹

روش‌شناسی کلامی مؤمن الطاق ۴۸۸

کلام و ابعاد آن از نگاه مؤمن الطاق ۴۸۸

روش کلامی مؤمن الطاق در حوزه‌های مختلف فرآیند کلامی ۴۹۰

روش استفاده از متن مقدس ۴۹۱

الف) قرآن کریم ۴۹۱

ب) سنت نبوی ۴۹۵

۴۹۷	روش استفاده از عقل
۴۹۹	روش همراهی و همسویی ظاهری در اعتقاد و خود را طالب حقیقت جلوه دادن
۵۰۱	روش طرح پرسش و سؤال
۵۰۲	روش طرح پرسش به جای پاسخ به پرسش‌ها
۵۰۳	روش اقرار گرفتن از خصم
۵۰۴	روش برخورد و رفتار عملی به جای پاسخ‌دهی
۵۰۴	روش بیان تشابه میان اشیاء گوناگون و مثال‌آوری از رخدادهای تاریخی
۵۰۶	روش تعریف واژه و پاسخ به شبهه از آن طریق
۵۰۶	نقد و بررسی
۵۱۱	کتاب‌نامه

تبیین معنایی علمای ابرار با تأکید بر جریانات فکری اصحاب ائمه علیهم‌السلام ۵۱۵

محمد جعفر رضایی

۵۱۵	مقدمه
۵۱۶	مصدق عالم در روایات شیعه
۵۱۹	تبیین معنای عالم با تأکید بر جریانات اصحاب ائمه علیهم‌السلام
۵۲۰	گروه نخست: نفی الهام
۵۲۳	گروه دوم: پذیرش الهام و تحدیث و نفی رؤیت فرشته
۵۲۶	گروه سوم: معتقدان به عدم تفاوت در رابطه نبی و امام با فرشته
۵۲۹	اصطلاح ابرار و اتقیاء
۵۳۳	کتاب‌نامه

خاستگاه اندیشه رفض و نسبت آن با واژه رافضه ۵۳۵

عبدالمجید اعتصامی

۵۳۵	مقدمه
۵۳۶	رافضه در لغت
۵۳۶	رافضه در اصطلاح
۵۳۸	اقوال چهارگانه در معنای رافضه

۵۳۸.....	۱. رافضه و مسئله طعن، طرد و انکار
۵۳۹.....	علل و عوامل پیدایش این دسته از «رافضه»
۵۴۲.....	خاستگاه این گروه از رافضه
۵۴۴.....	۲. رافضه و ترک زید بن علی علیه السلام
۵۴۶.....	۳. «رافضه» و مسئله محبت به اهل بیت علیهم السلام و مقدم داشتن آنها
۵۴۸.....	۴. «رافضه» و مغیره بن سعید
۵۴۸.....	رافضه، شیعه و نسبت آن دو
۵۵۲.....	رفض و اندیشه مقابل
۵۵۵.....	حاصل بحث
۵۵۶.....	کتابنامه

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام

۳

امروزه اهمیت کوفه و اندیشمندان این دیار بر تاریخ پژوهان اندیشه پوشیده نیست؛ چرا که تحقیقات جدید پیرامون این دوره از تاریخ کلام امامیه، اطلاعاتی را پیش روی می‌نهد که با دستاوردهای پاره‌ای از مطالعات پیشین، مبنی بر تعبدوروی محض از ائمه معصومین در اعتقادات، تفاوت‌هایی جدی دارد. مطالعات نوین ضمن نشان دادن تلاش‌های عقلانی اصحاب امامیه در فهم معارف دینی، همچنین حاوی این پیام‌اند که این رفتار محدود به چند نفرو یا یک جریان خاص نیست، بلکه امامیه در این برهه از تاریخ، مدرسه‌ای کلامی سامان داده که جریان‌های مختلف فکری آن مدرسه، هر کدام میراثی گران در حوزه کلام و نظریه‌پردازی‌های کلامی به یادگار گذاشته‌اند. مجموعه حاضر اما، تلاشی از سوی پژوهشگران پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام است که طی آن سعی شده است زوایای مختلف این مدرسه کاویده و بررسی شود.

Inquiries about the Theological School of Kufa

